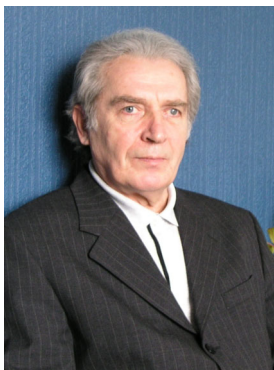

АСПАРУХ: ІМ'Я ЗАСНОВНИКА БОЛГАРСЬКОЇ ДЕРЖАВИ У СВІТЛІ ІНДОІРАНСЬКИХ ФАКТІВ

Степан НАЛИВАЙКО,

сходознавець-індолог,
заввідділом порівняльних досліджень НДІУ

На широкому індоіранському, скіфському й слов'янському історичному, мовному та культурологічному матеріалі дано нове тлумачення імені Аспарух, яке мав болгарський цар, засновник Першої Болгарської держави на Балканах. Писемні джерела з Давньої України засвідчили, що ім'я Аспарух побутувало на наших теренах іще до нової ери, задовго до того, як Аспарух у VII ст. повів болгарів зі своєї приазовської батьківщини на Дунай. Саме датовані писемні пам'ятки з тисячолітньої Боспорської держави допомогли з'ясувати походження і значення цього й досі загадкового імені.

1. Історичний екскурс

Болгарська історія V-VIII ст., коли праболгари в складі гуннської імперії перебували на своїй приазовській батьківщині, а потім – у новоствореній державі на південь від Дунаю, має чимало нез'ясованого як щодо історичних подій, так і щодо історичних постатей. Одна з таких і досі остаточно не вирішених проблем – походження і значення імені засновника Болгарської держави на Балканах – *Аспарух*.

Про приазовську батьківщину болгарів, про їхнього царя Аспаруха й постання Першої Болгарської держави на Балканах розповідають дві авторитетні візантійські пам'ятки – “Хронографія” Феофана Сповідника (760-818) і “Бревіарій” (“Коротка історія”) патріарха Никифора (758-829). А ще так звані “Іменник болгарських царів” – болгарська пам'ятка кінця VII-початку VIII ст. Вони найбільш повно висвітлюють події VII-VIII ст., коли перебудовувався візантійський державний апарат, точилася вперта боротьба імперії з арабами й поставала Перша Болгарська держава.

Під 679-680 роком “Хронографія” Феофана пише, що цього року болгарі напали на Фракію, а в зв'язку з цим стисло оповідає їхню історію. Від Азовського моря (Меотиди) до ріки Куфіс (Південний Буг) лежала давня Велика Болгарія, де жили й співплемінні болгарам *котраги*. За імператора Костянтина Західного (641-668 рр.) помер правитель Болгарії і котрагів Кроват. Своім п'ятьом синам він заповів не відділятися, аби не потрапити поодиночі під чужу залежність. Та, коли батько помер, сини розділилися й розійшлися в різні боки. Перший, Батбаян, послухав батькового заповіту й лишився на предківській землі, а другий, Котраг, перейшов Танаїс (Дон) і осів там, навпроти Батбаяна. Четвертий і п'ятий брати пішли за Дунай, де один підпав під владу аварів, а другий добувся Пентаполя біля Равенни і потрапив під владу християнських правителів. Третій брат, *Аспарух*, переправився через Дніпро й Дністер і дійшов до Огла – ріки північніше Дунаю, і осів там, бо місце було оточене ріками й добре захищало від ворожих нападів. А коли раніше єдиний народ отак роздробився на 5 частин, із глибин Сарматії прийшли хазари, і Батбаян, цар першої Болгарії, мусив платити їм данину. Імператор Костянтин спробував прогнати болгарів зі своїх територій,

але невдало, ті почали переслідувати римлян, переправилися через Дунай і дійшли до Варни. Тут вони знайшли вигідне й безпечне для себе місце: позаду Дунай, а спереду і з боків – ущелини й море. Підкоривши тутешні слов'янські племена *сім родів і сіверів*, болгарі розселили їх від ущелини Берегава на схід, а на півдні й заході – до Аварії. Вони так зміцніли тут, що стали нападати на фортеці й поселення, підвладні Візантії. Й імператор врешті-решт мусив укласти з ними не зовсім вигідний для себе мир [12, 60-62].

Болгарський дослідник Д.Ангелов упевнений, що Феофанова розповідь про п'ятьох синів Куврата легендарна [12, 113]. Число “5” взагалі властиве для різних традицій, характерне воно й для Давньої України і має цікаві перегуки саме з нашою темою. У “Рігведі” діють так звані “5 веддійських племен” – *яду, турвашу, друх'ю, ану та луру*, назви яких тотожні іменам 5 братів у “Махабгараті” – *Яду, Турвашу, Друх'ю, Ану й Пуру*. Яду й Турвашу в “Махабгараті” – сини царя Яяті від дружини-брахманки, а Друх'ю, Ану й Пуру – теж сини Яяті, проте від таємної дружини-кшатрійки. Шлюб брахманки й кшатрія, яким є Яяті, не схвалюють традиційні індійські приписи, навіть якщо він і оформлений юридично. Зате шлюб кшатрія з кшатрійкою, як у Яяті та Шарміш-тхи, ідеальний, навіть якщо він таємний і юридично неформлений, отже, й ніби незаконний. Саме син кшатрія і кшатрійки може претендувати на царський трон. Тож, по суті, епічна індійська легенда про п'ятьох братів – це легенда про трьох братів-кшатрійців Ану, Друх'ю і Пуру: лише вони можуть претендувати на престол, бо батьки їхні – з кшатрійського, воїнського стану. І на престол справді сідає один із них, наймолодший, що суперечить традиції. “Махабгарата” пояснює, чому порушилося споконвічне наслідування престолу, який мав посісти найстарший син. Бо лише наймолодший Пуру зважив на прохання Яяті і обміняв його старість на свою молодість. За що потім вдячний батько й дарував йому царський трон. Нащадки Пуру за ним стали називатися *паурави*, що на слов'янському ґрунті прибрало форм *паулави-пулави-полови*, а тоді й *половичі, половці*.

У болгарській історії простежується виразний “половецький слід”: половці не лише підтримували антивізантійський рух на Балканах, а й

брали активну участь у створенні Другого Болгарського царства, перші царі якого походили з роду половецького князя Асеня [3, 159-161]. Крім того, половці виявляються не тюркомовним, а індоарійським народом, який у нібито далекій зараз Індії знаходить своїх близьких етнічних родичів в особі раджпутів – індійських “козаків” [4, 64-71]. Цікаво, з огляду на це, що якраз раджпутською була знаменита династія правителів Делі – *Томари* (в Україні *Томари* – шляхта половецького походження), які у VIII ст. відновили давнє місто *Індрапрастху* (“Престол Індри”), назвали його *Ділліка* і зробили своєю столицею, де й правили до XII ст. [4, 71-80]. Назву *Ділліка* деякі дослідники пов’язують із перс. *dil* “серце”, через те, мовляв, що це столиця, осердя країни, її серце. А нинішня столиця Болгарії – Софія колись називалася *Сердіка*, назва якої теж може мати стосунок до слова *серце*. Тоді по-індійському *Сердіка* звучатиме *Хрідіка* (санскр. *hrid* “серце”).

Число “5” міститься в назві *Пенджаб* й етнонімі *пенджабці*, у назві давньоіндійської держави *Панчала*, людність якої – *панчали* чи *панчалійці*. Назва *Пенджаб* означає “П’ять річок”, “П’ятиріччя”, а назву *Панчала* складають *panch* “5”+*la*, де *la* – суфікс, що утворює прикметники від іменників та числівників. Тож *Панчала* означає “П’ятичастинна”, “П’ятерична”, “Складена з п’яти (предметів, областей, річок, гір абощо)”. Прикметно й те, що назви 5 печенізьких фортець на Дністрі, які подає Костянтин Багрянородний у трактаті “Про управління імперією” (X ст.), знаходять своїх двійників саме в Раджастані – країні раджпутів і Пенджабі, де вже пенджабські “козаки”, так звані *ніханги* (з перської “крокодили”), носять синьо-жовте вбрання [4, 353-359].

Містить число “5”, як на нас, і етнонім *печеніги*, з якими виявляють спорідненість половці. Печеніги в Закавказзі й Туреччині мають назви *беченаг*, *беченек*, *біченек*, у Румунії і Молдові – *беченіг*, у вірменських джерелах – *пацінак*, *пандзканк*. Тому етнонім *печеніги* може бути трансформацією, зокрема, й тюркською, давнішою, первісної назви, яка містила в собі число “5”. Санскр. *panch* “5” тотожне *печ*, *беч* у назвах *печеніг* і *беченек*, вони відповідають тюркському *беш* “5”. А *ніг*, *наг*, *нек* у різновидах етноніму можуть бути тюркським присвійним суфіксом *-нинг* (узб. *мен* “я” – *менинг* “мій”, *сиз* “ти” – *сизинг* “твій”, *биз* “ми” – *бизинг* “наш”). У такому разі тюрк. *бешинг* означатиме “належний п’яти”, “п’ятеричний”, “п’ятичасний” і буде значеннєвим двійником санскр. *panchala*, яке на місцевому ґрунті могло прибрати форми *пантала* (латин. *penta* “5”). Тому привертають увагу українські назви *Пантин*, *Пантинець*, *Пантирець*, *Пантаївка*, *Пантецька*, *Панталія*, *Пинтілієве* (майже всі в басейні Дунаю і Дністра). Та й *Пентаполь* біля Равенни, куди дісталася частина болгарів на чолі з п’ятим братом, означає “П’ятимісто”. Звідси ж, судячи з усього, стає і назва столиці Боспорської держави – *Пантикапей*, яку можна пояснити, зважаючи на давні слов’янські терміни *кап* і *капище*, як “П’ять святилищ”, “П’ятихрамне (місто)”. Чи “П’ять гір”, “П’ятигори”, “П’ятигорськ”. В Україні є села й річки *П’ятигори*, *П’ятигірки* й *П’ятигірці*, численні *П’ятихатки*, річки й урочища з тюркськими назвами *Бештерек*, *Бешташ*, *Бешуй*, *Бешбайрак*, які, поза сумнівом,

є тюркськими перекладами давніх нетюркських назв. Останні якраз у Криму й біля давньої Меотиди – Азовського моря, де й локалізується передбалканська батьківщина болгарів [4, 57-64].

На теренах Давньої України існує кілька легенд про трьох братів: скіфська, вірменська й давньоруська літописна. Найдавніша з них – скіфська. Саме наймолодший брат із легенди, яку наводить Геродот, стає царем скіфів і родоначальником скіфської царської династії. Ім’я його *Колаксай*. В основі імені, за нашим тлумаченням, лежить *kola*, споріднене з санскр. *kula* “рід”, “плем’я” та іран. *hel*, *heil* того самого походження і значення. А *ksai* споріднене з санскр. *kshatr* та іран. *hsahr*, різновид яких – укр. *цар*. Тож ім’я *Колаксай* означає “Ватажок роду”, “Цар племені” [5, 187-191]. Приблизно таке саме значення мусило мати й ім’я *Аспарух*. Проте в дотеперішніх дослідників немає і натяку, що їхня думка працює в цьому напрямку. А *kula*, по суті, тотожне терміну *готра* “сім’я”, “рід”, відчутне, як на нас, в етнонімі *котраги* й імені *Котраг*.

Більшість грецьких списків дають форму імені *Аспарух*, а в “Іменнику болгарських князів” воно – *Ісперіх*, *Есперіх*, що має бути ближче до первісного звучання. Ім’я *Аспарух* відоме на Кавказі й раніше, зокрема, в написі I-II ст. з грузинського Мцхеті, який містить вираз *asparoukis pitiaksis* – “пітіахш Аспарук”. Дослідники відносять сюди й вірменське *Aspurak*, яке вважають видозміною *Asparuk*. Ще одну таку видозміну вони вбачають в імені грузинського царя III ст. *Aspagur* (з *Asparug*). Тобто маємо такі засвідчені форми імені: *Аспарух*, *Аспарук*, *Аспурак*, *Аспаруг*, *Аспагур*, *Аспугур*, *Ісперіх* та *Есперіх* [7, 281-282]. Проте це ім’я у формі *Аспург* побутувало на теренах Давньої України значно раніше – ще на зламі двох тисячоліть, тобто на межі старої і нової ер. Його зафіксували написи, що їх лишило по собі тисячолітнє Боспорське царство.

Ранньодержавне утворення, яке існувало на півдні України у V ст. до н.е. – IV ст. н.е.

2. Ім’я *Аспург* у боспорських написах

Ім’я *Аспург* засвідчують написи №№ 1134 і 1142 в “Корпусі боспорських написів” (М.-Л., 1965). Перший напис міститься на шести уламках плити з білого мармуру, знайденій в Анапі, нині – в Ермітажі. Напис датується кінцем II – початком III ст., бо згадується боспорський цар Савромат II (173-210 pp.), що правив саме в цей час. Ім’я *Аспург* згадане в переліку членів товариства *навклерів*-судновласників; зазначена й посада носія імені *Аспург* – він видав віддачу мита на відкуп. Покровитель товариства тут – боспорський цар, а голова його високий представник державної влади – намісник Горгіппії. Напис засвідчує існування в Горгіппії-Анапі культів Посейдона та Афродіти Навархіди – “Судноначальниці”, яка в Пантикапеї – столиці Боспорського царства шанувалася разом із Посейдоном Сосинеєм “Спасителем (кораблів)”.

Ім’я *Аспург* наявне і в напису № 1142, теж на уламках (ix 8) з білого мармуру, знайдених в Анапі, коли розкопували земляний вал. Уламки були перевезені до Москви, в Історичний музей. Напис, що містить список імен, датується другою половиною II ст.

Та що найголовніше, ім’я *Аспург* має боспорський цар.

Напис №39 вміщено на плиті з білого мармуру, купленої в Керчі 1948 р. Нині в Музеї образотворчих мистецтв (Москва). Текст правої половини втрачений, а зміст лівої такий:

“Великому цареві Аспургу, другу римлян... що царствує над усім Боспором, Феодосією, сіндами, меотами, тарпитами, торетами, псесами й танаїтами, який підкорив скіфів і таврів... своєму спасителю і благодійнику присвятив... 320 року і місяці...”.

Напис свідчить, що в 23 році нової ери (320 рік боспорської ери) Аспург іще правив на Боспорі, бо доти епіграфічні дані крайньою датою його правління називали 16 р.н.е. Аспург правив на Боспорі у 8 р. до н.е. – 38 р.н.е. На думку вчених-античників, блок із написом належав храму чи портику, присвяченим цареві Аспургу. Ця споруда на Боспорі засвідчує обожествлення Аспурга на протигагу обожествленню імператора Августа в східних римських провінціях. Рим зазіхав на Боспор, і цьому зазіханню протиставлявся авторитет обоженого боспорського царя [1, 46]. Страбон згадує про обожествлення (принаймні після смерті) боспорського царя Перісада I (IV ст. до н.е.), але згадки про пізніші обожествлення боспорських царів в античних джерелах досі були відсутні.

Напис №40 на постаменті з білого мармуру, знайдений 1865 р. у Керчі, на північному схилі гори Мітрідат, коли розкопували могилу. Зараз у Керченському музеї.

“Великого царя Аспурга (*статую*), друга римлян, який походить від царя Асандроха, друга цезаря і друга римлян, який царствує над усім Боспором, Феодосією, сіндами, маїтами, тарпитами, торетами, псесами й танаїтами, і підкорив скіфів і таврів, Менестрат, син Менестрата, начальник острова, (*поставив*) свого спасителя і благодійника”.

Напис зроблено за правління Аспурга і містить кілька цікавих моментів. Зокрема, той, що Аспург нащадок чи син Асандроха. Про ім'я *Асандрох* є різні версії. Одна ототожнює Асандроха з боспорським царем Асандром – тоді Асандр батько Аспурга. За іншою, Асандрох – не Асандр, а маловідомий батько чи предок Аспурга. Є і таке пояснення: окрім суто грецького імені *Асандрос* існувало й іранське ім'я, перша частина якого (невідомо) зазнала грецизації й уподібнилася грецькому *Асандрос*, а *ochos* нагадувало про іранське походження імені [1, 48]. Не виключено, що *Асандр-Асандрох* батько Аспаруха, що це ім'я дотичне до половецького роду *Асенів*, з якого походили перші царі Другої Болгарської держави. Напис також засвідчує, що Боспорська держава за Аспурга володіла територією, якою доти володіли боспорські царі династії Спартоکیدів, відзначає успіхи Боспору в боротьбі зі скіфами у центральній степовій і передгірській частині Криму, й таврами гірського Криму. Щодо виразу “начальник острова”, то вважається, що йдеться про Таманський півострів, який у давнину був островом. За Страбоном, різні племена в басейні Кубані (*Куфіс*, *Гіпаніс*) мали збірну назву – *маїти*.

Напис №41 на уламкові постаменту з сірого мармуру, знайдений у Керчі 1829 року, коли розбирали турецьку фортецю. Зараз в Ермітажі.

“Імператора Нерона (*статую*), сина Клавдія, цезаря, августа, втретє консула, вп'яте трибу-

на, батька Вітчизни, свого спасителя й благодійника, цар Котіс, син Аспурга, друг цезаря і друг римлян, благочестивий, дожиттєвий першосвященник августів, присвятив”.

Напис датується 58 р.н.е., коли Боспором правив Котіс I, син Аспурга, за якого посилюється залежність Боспору від Риму. Про це свідчить поява на Боспорі культу римських імператорів і включення за Котіса до титулатури боспорських царів римського імені й звання дожиттєвого першосвященника августів.

Напис №42 на уламку мармурового постаменту, куплений у Керчі 1902 року. Зараз в Археологічному музеї (Одеса). Напис має дату: 390 р.б.е., тобто 93 р.н.е.

“Який походить від предків-царів, сина царя Боспору Котіса, сина Аспурга, благочестивого, царя Тіберія Юлія Рескупорида, друга цезаря й друга римлян, благочестивого, дожиттєвого першосвященника августів і благодійника Вітчизни, я, Тіберій Юлій Савромат, син Рескупорида, свого батька і благодійника (*статую*) поставив 390 року”.

З напису виходить, що Тіберій Юлій Рескупорид – син Тіберія Юлія Савромата, предки яких – Аспург і Котіс. Всі вони – *Рескупориди*. Хоча не зовсім зрозуміло, що означає *Рескупорид* – титул, рід чи щось інше. Рескупоридів було 6: Рескупорид I – Аспург, II правив у 68-91 рр., III – у 210-226 рр., IV – у 233-234 рр., V – у 239 – 275 рр., VI – у 318-332 рр. Саме 332 року припинилася чеканка його монет (з чого, втім, ще не випливає, що тоді ж Рескупорид VI залишив трон).

Напис №958 на плиті з білого мармуру, яка, судячи з форми, була частиною карнизу якоїсь архітектурної споруди. Знайдена на північ від Аджимушкая, на хуторі Кистеня (згодом хутір Фабіано), зараз у смузі селища Партизани. Нині – в Ермітажі.

“Це щедролівне джерело явила доблесть сина Аспурга, благочестивого Котіса, який підніс старовинну славу землі та предків і який володіє всіма скипетрами інахійців”.

Напис – два елегантні двовірші – був, видимо, вирізьблений на карнизі, що обрамлював водойму чи фонтан, куди підведено воду джерела, можливо, цілющого. “Син Аспурга, благочестивий Котіс”, на загальну думку, боспорський цар Котіс I, тож напис відносять до його правління. Судячи з напису, Котіс обладнав джерело й передав у загальне користування. *Інахейці* напису, як на дослідників, ахейці, одне з племен Чорноморського узбережжя Північного Кавказу, південніше Сіндики й Горгіппії (свідчення Страбона). За переказом, плем'я походило від давніх ахейців. В іншому місці Страбон повідомляє, що племенами в цьому регіоні управляли так звані *скелтухи*, підлеглі тиранам чи царям. Тож слова “володіє всіма скипетрами інахійців” дозволяють гадати, що *скелтухи* – правителі ахейців підлягали боспорському царю Котісу I. *Einahioi* (= *inahioi* замість *inahidai*) – поетична назва ахейців (від річки *Inahos* в Арголіді), бог якої вважався родоначальником давніх ахейських царів.

Напис №985 на плиті з білого мармуру, знайдений на березі Таманської затоки 1880 року, в городищі Фанагорія. Зараз – в Ермітажі. На плиті дата: 313 р.б.е, тобто 16 р.н.е.

“За царювання царя Аспурга, друга римлян, 313 року, в місяці даїсії, 7-го числа, Фодак, син Пофона, присвячує при молільні Аполлону сво-

го вигодуванця Діонісія, він же Лонгійон... за умови шанування і ревного відвідування молільні”.

Напис найраніший із відомих боспорських документів про відпущення рабів на волю.

Таким чином, маємо 8 написів з іменем *Аспург*: 6 із них згадують боспорського царя *Аспурга* (8 р. до н.е. – 38 р.н.е.), 2 стосуються двоносіїв імені *Аспург* нецарського, та все ж високого статусу (*навклери*), обидва написи про яких знайдено в Анапі. 5 написів про царя *Аспурга* знайдено в Керчі, давньому Пантікапеї, столиці Боспорської держави, один – у Фанагорії (Таманське узбережжя). Два найраніші написи (№985 і №39) датовані 16 і 23 рр.н.е., тобто початком нового літочислення і за правління *Аспурга*, почате 8 р. до н.е. Вкрай істотно, що написи №39 і №40 зазначають, що цар *Аспург* правив синдами й меотами. Це дає ще більші підстави ширше залучати до пошуків індоіранський матеріал.

Є кілька боспорських написів, де згадуються *аспургіани* (*аспурги*, *аспургії*).

Напис № 36 на постаменті з білого мармуру, знайдений в Керчі 1843 р. під час пошуку води, за 60 кроків від моря, ліворуч від давнього молу, у фундаменті “турецької лазні”. *Напис* цікавий тим, що перелічує найголовніші тодішні посади на Боспорі і що тут відлунюють якісь важливі події в 70-ті роки III ст. *Напис* умовно поділений на 3 частини – А, Б і В. Про *аспургіан* мовить частина А, тому наведемо лише цей уривок:

“У добрий час. За царювання царя Тиберія Юлія Тейрана, друга цезаря і друга римлян, благочестивого, поставили цей пам’ятник богам небесним Зевсу Спасителю та Гері Спасителю, за перемогу і довголіття царя Тейрана й цариці Елії арістопіліти своїм богам і благодійникам за жерця Юлія Хофарна, сина Афродісія, колишнього лофага, та інші арістопіліти: Менестрат, син Госемфлія (?), намісник царської резиденції і намісник Феодосії; Фанн, син Сакла, хіліарх і начальник *аспургіан*...”

Про *аспургіан* науковий коментар до напису пояснень не дає, а щодо терміну *арістопіліти* припускається, що він – придворна гвардія.

Напис №1246, на вапняковій плиті з 3-х уламків, знайдених 1853 р., коли прокопували траншеї через південний вал городища в Танаїсі. Нині – в Ермітажі. *Напис* – копія напису № 1248, тому сам текст і коментарі – в ньому.

Напис №1248 на мармуровій плиті, розбитій на дрібні шматки, знайдений 1853 року в північній частині городища Танаїс, зараз в Ермітажі. *Напис* датується десь 220 р.н.е.

“У добрий час. За царя Рескупорида, сина великого царя Савромата, й Зенона, сина Фанна, начальника *аспургіан* і пресбевта царя Рескупорида, і Хофразма, сина Форгабака, і Басиліда, сина Феоніка, еллінарха, часом зруйнована стіна відновлена від фундаменту попечінням епіметелів Деметрія, сина Аполлонія... 5... року, місяця артемісія, 1 числа”.

З напису видно, що пресбевт Танаїсу обіймав і іншу державну посаду – начальника *аспургіан*. Між Фанагорією і Горгіппією мешкали *аспургіани* (або *аспурги*, *аспургії*), в назві яких відлунює особове ім’я *Аспург*. Проте в боспорських написах назва *аспургії* виступає начебто в значенні воїнському, скажімо, “Фанн, син Сакла, хіліарх і начальник *аспургіїв*”, як у написі №36. З чого

дехто висновує, що йдеться про нащадків або наступників *Аспурга* чи про якийсь невідоме плем’я, що приблукало сюди й стало частиною кримських готів. Нині переважає думка, що *аспурги* місцеве меотське плем’я.

Під 8 р.н.е., коли на Боспорі правив *Аспург*, джерела повідомляють, що боспорський цар Полемон (14-9/8 рр. до н.е.) загинув у битві з *аспургіанами*, наступниками (чи співплемінниками, прихильниками) *Аспурга*. Через що унія Боспору й Понтійської держави порушилась: Рим визнав Піфодору, другу дружину Полемона, царицею Понту.

І водночас визнав *Аспурга* царем Боспору [13, 279].

3. Ім’я *Аспарух* у світлі індоіранських фактів

Тлумачення компонента *рух* в імені *Аспарух* чи *ріх* в імені *Ісперіх-Есперіх* особливих складнощів не викликає – вони етимологічно тотожні, тобто мають спільне походження й однакове значення “правитель”, “цар” (санскр. *raj*, латин. *rex*, циган. *рай*, англ. *roy*). *Ріх* бачимо в низці відомих тогочасних імен: *Германаріх* (король остготів, IV ст.), *Аларіх* (король вестготів, IV ст.), *Аталаріх* (син імператора Іраклія, VII ст.), *Гізеріх* (король вандалів), *Телеріх* (болгарський хан), навіть у сучасних іменах *Ульріх*, *Генріх*. Боспорські написи теж знають імена з *ріх*, скажімо, *Боспоріх* “Цар Боспору”, яке відноситься ще до IV ст. до н.е. У всіх цих іменах *ріх* означає “правитель, цар, король”.

Відомий скіфолог та іраніст В.І.Абаєв не ототожнює імені *Аспург* з іменем *Аспарух*, як ми, а зводить його до давньоіран. *aspa+ugra* й тлумачить “могутній кінь” або “який має могутніх коней”. І навіть знаходить йому осетинську паралель *efsurg-efsorg* “легендарна порода коней” [7, 281]. У той же час про ім’я *Аспарух* пише: “*Asparuk* – ім’я засновника болгарської держави на Балканах (початок VI ст.), тюрка, але який мав іранське (скіфське) ім’я; у другій частині – *ruk*, д.-іран. *rauka*, *raucha* “світло”, “світлий”, отже, *Asparuk* означає “Світлий кінь” або “Який має світлих коней”; пор. грец. *Levkippos*” [7, 281-282]. Отже, *Аспаруха* він вважає тюрком, який носив іранське ім’я. Він же вважає за подальший звуковий розвиток імені *Asparuk-Аспарух* форму *Asphurugos* = осет. *asfarug*. Д.Моравчик зводить *Аспарух* до тюрксько-болгарського *Esperux-Esberux*, Ф.Альтман-Г.Хауссиг – до алтайського *ishparox (ishpara+oq* “загін вершників”). Д.Немет схиляється до тлумачення, що *Аспарух* – османно-тюркське *ispari-aspari-isbari* “сокіл” [12, 115].

Отож має місце розкиданість думок щодо походження і значення імені болгарського царя, яке пробують пояснити з тюркських, алтайських та іранських мов, проте всі ці тлумачення мало-переконливі, значення імені *Аспарух* лишається нез’ясованим і постає потреба знову звертатися до цього питання. Тому тут пропонується ще одне тлумачення, вже індоарійське, яке ми спробуємо обґрунтувати й вмотивувати.

Тлумачення імен *Аспург* та *Аспарух* В.Абаєвим викликають низку заперечень. По-перше, автор обох етимологій не враховує, що обидва імена відомі лише в грецькій переддачі, тож слід зважати, що при цьому вони могли видозмінитися, дещо одійти від первісного звучання. По-

друге, дослідник не допускає, що *Аспург* та *Аспарух* одне й те саме ім'я, яке зазнало певних видозмін за майже п'ятсотлітній часовий відтинок, який їх розділяє. По-третє, він не бере до уваги, що в "Іменнику болгарських князів" ім'я *Аспарух* звучить *Ісперіх*, *Есперіх*, що мусить бути ближчим до оригіналу. По-четверте, боспорські написи подають приклади, коли чужомовне ім'я (іранське або індійське) з початковим *і* стає у грецькій передачі з початковим *а*.

Яскравий приклад цього – передача поширеного індійського імені *Вішвамїтра* та його іранського відповідника *Віспамїтра* (*Віспамїхр*, *Віспемехр*), яке в грецькій передачі прибрало вигляду *Аспамїтар*, *Аспамїфар*. Це засвідчують боспорські написи №211 і №242, знайдені в Керчі й датовані IV і III ст. до н.е. [1, 176, 188]. Перший напис короткий: *Нуменій*, *син Аспамїфара*, а другий іще короткий, бо на уламку вапнякової стели лишилося тільки ім'я *Аспамїфар*, яке може читатися і *Аспамїтар*, *Аспамїтар* (як *катедра* й *кафедра*, *міт* і *міф* тощо). Тому є підстави усумнитися, що в іменах *Аспург* та *Аспарух* компонент *аспа* (іран. *аспа*, санскр. *ashva*) означає "кінь".

В індоіранських, слов'янських та грецьких іменах компонент із значенням "кінь" зазвичай другий, як у тому ж *Левкіпп*, яким В.Абаєв прагне підсилити своє тлумачення і двійники якого – санскр. *Шветашва*, іран. *Спітасп* й укр. *Білокінь*. Перший компонент, як правило, характеризує коня (білий, вороний, рябий, прудкий, могутній, божественний, неперевершений тощо). Тож і з цього погляду тлумачення Абаєва не дуже переконливе. Значно більше підстав вважати, що перший компонент в імені *Ісперіх-Есперіх-Аспарух* є слово, яке в іранців звучить *віспа*, а в індійців *вішва*. І таке слово в індоіранських мовах справді є, причому високостатусне й надзвичайно активне в індоіранському, отже, і в скіфському іменотворенні. Про що свідчить бодай ім'я скіфського царя ще кімерійської доби (VII ст. до н.е.), фіксоване в ассирійських джерелах як *Іспакай-Іспакай*. Де бачимо те ж *Іспа-Іспа*, що і в імені *Ісперіх-Есперіх*. Тобто можна констатувати: імена з *Іспа-Іспа* найчастіше мали царі, вони "царські", а фіксуються такі імена на теренах Давньої України впродовж щонайменше півтори тисячі років (VII ст. до н.е. – VII ст. н.е.). Що засвідчує їх важливість, отже, й живучість і поширеність у просторі й часі.

Що ж означає *вішва* в індійських мовах? Санскрит дає такі значення *vishva*: "усі, все", "світ", "земля" [8, 608]. Іран. *vispa* має ті самі значення. Санскр. *vishva* членується на *vish+va*, де *vish* "община", "громада", "плем'я", "народ", споріднене з нашим давнім *весь* "село". У слов'янських мовах *весь* вжиткове й досі (чес. *ves*, пол. *wies*, білор. *веска*).

У "Рігведі", найдавнішій писемній пам'ятці індійців та й індоєвропейців, *vish* означає "рід", "громада", "плем'я", "народ" [8, 606], воно розвинулося зі значення "все", "усі", "багато". Термін *вайш'ї* на означення третього стану давньоіндійського суспільства – селянства утворений саме від *віш*. Тож *вайш'ї* – селяни, жителі *веси*, села, у чехів *vesniak* "селянин". Існування в Давній Україні 4-х суспільних станів засвідчує Геродот у V ст. до н.е., коли розповідає скіфську легенду про 4 магічні дари, що впали з неба –

золоті чашу, сокиру, плуг і ярмо. Де чаша символізує жерців-брахманів, сокира – воїнів-кшатріїв, плуг – землеробів-вайш'їв, а ярмо – залежних общинників-шудрів.

Саме селянський стан усвідомлювався як весь народ, бо був найбільш чисельний і значущий, тому й термін *віш-весь* насамперед стосувався його. Покровителем стану був Вішну, в імені якого й відбите *віш* "усе, всі, народ", а колір стану – жовтий, тоді як у жерців-брахманів – білий, воїнів-кшатріїв – червоний, а шудрів – чорний (звідки, певно, й *чернь*, простолюд). Вішну символізує в тризубі ліве вістря (праве – Браhma, середнє – Шіва), бо ліве уособлює жіноче начало, Землю, а Земля – жінка, мати, годувальниця. Захисником та оборонцем Землі й людей на ній і є Вішну. Коли землю переповнює зло, він посиляє на неї свої земні втілення-аватари, які дають світові лад. Такими земними втіленнями є Крішна та його старший брат Баладева, відповідно восьме й сьоме втілення. Вішну й Крішна відомі "Влес-книзі" (IX ст.) як *Вишень-Вишній-Всевишній* і *Кришень*, сліди поклоніння їм засвідчені і в Україні, і в Болгарії, і в інших слов'янських країнах.

Санскр. *vish* творить низку важливих термінів, які мають свої слов'янські й українські відповідники. Наприклад, *vishpati* "старійшина", "сільський староста", "ватажок роду, громади", де *pati* тотожне рос. *батя* й укр. *батько*. Тож *pati-батя-батько* первісно означало "захисник", "охоронець" (родини, роду, громади, села, землі, краю). Санскр. *vishpati* тотожне литов. *viespatis* "пан", "господар", "всевишній", "владика", "бог". На слов'янському ґрунті, певно, через іранське посередництво, воно набуло форми *господь*. А чергування *в-г* властиве і індоіранським, і слов'янським мовам: укр. *гострий* – рос. *вострый*, *горобець* – *воробей*, закінчення *го* в росіян звучить *во*. Ім'я *Віштасп* в іранських мовах має і форму *Гуштасп*, яке греки передають *Гістасп*, ім'я багатиря з "Шахнаме" – *Гураз* "Вепр" має і форму *Вараз* (санскр. *Varaha*, хінді *Varah*, а печенізька назва Дніпра – *Варух*). Тож санскр. *vishapati* й лит. *viespatis* споріднені з укр. *господь*, *господар*, *господиня* (санскр. *vishpatini*), болг. й рос. *господин* (санскр. *vishpatin*).

Відбулося *Віш* як *Виш* і в слов'янських іменах. Одним із 12 синів великого київського князя Володимира – *Вишеславо*, давньоруські літописи знають імена *Вишемир*, *Вишегор*, *Вишезар*, *Вишата*, *Вишатич*. Останні два імені можуть споріднюватися з іменем *Віштаспа*, яке мав один із бактрійських царів-кеїв, котрий прихистив у себе Заратуштру, коли той зазнавав гонінь. Давня Бактрія називалася *Балх*, перегукується з елементом *болг* в етнонімі *болгари*, а одним із царів-кеїв був *Кей Усан*. Це цікаво з огляду на те, що царі Другої Болгарської держави зводили свій родовід до першопредка *Асеня*.

Міститься *Виш* і в численних *Вишгородах* – в Україні й Болгарії, Росії, Польщі, Чехії, Югославії, Угорщині, Естонії. *Вишапури*, *Бішапури* й *Бішкенти* – теж Вишгорода – є в Середній Азії, Ірані та Індії. У "Шахнаме" місто *Вісегерд* стоїть поряд зі знаменитими колись містами Самарканд і Бухара. У "Сказанні про Бориса й Гліба" є "Похвала Вишегороду", де мовиться: "Немає рівного йому в усьому світі. По праву названий

Вишеградом – вище й найвище всіх міст: другий Солунь явився в Руській землі”. Проте назва *Вишегород* означає не “Високе місто” в географічному плані, як його воліють пояснювати, а “Місто роду, племені”. Воно справді високе, але перш за все в плані соціальному. Географічна прив’язка тут вторинна, бо племінні центри й так зводилися на підвищених місцях, що диктувалося й міркуваннями безпеки [4, 345-352].

Вишегород біля Києва був резиденцією княгині Ольги, про болгарське походження якої дедалі частіше кажуть дослідники, називаючи місцем її народження болгарську столицю Плесков (Плиска), а не маловідомий північний Псков, як досі вважається. “Володимирський літописець” (XV ст.) каже, що “Ігоря одружив Олег у болгарях, узяв за нього княжну іменем Ольга”. Тому набувають особливого змісту болгарські походи й виразний *болгарський* слід у політиці київського князя Святослава, сина Ольги, який казав матері: “Хочу жити в Переяславці на Дунаї, тут середина землі моєї” [3, 160].

Отож санскр. *vishva* – “світ, земля”, утворене від *vish* “всі, все”. А *va* у ньому – суфікс збірної множинності, наявний в українській і інших слов’янських мовах: *литва, мордва, братва, татарва*, рос. *листва*. У такому разі ім’я *Ісперіх-Есперіх* означає “Цар усіх”, а що *vishva* й “земля”, “світ”, то й “Цар землі”, “Правитель світу”. У санскриті світ – *vishva*, цар – *радж*, тож індійський відповідник імені *Аспарух* – *Вішварадж*. Це ім’я індійський іменник справді знає: його мають боги й царі, міфічні й епічні персонажі. Індійське воїнське ім’я *Вішварадж* (різновиди *Вішварай, Вішварой, Вішварао*) значеннєво тотожне перському *Шахджахан* (*jahan* “світ”) “Цар світу”, яке мав, зокрема, могольський імператор в Індії, прославлений спорудженням знаменитого Тадж-Махала (“Корони-палацу”) – безсмертного пам’ятника його коханню до своєї дружини Мумтаз-Махал.

Санскр. *raj* “цар” має і форми *ray, roy, rao, raut, revat*, відбиті в українських прізвищах *Рай, Рой, Рева, Ревут, Реут* і численних похідних від них. Інд. *raj* “цар” тотожне грец. *арх* в іменах *Арїстарх, Наварх, Плутарх* тощо та *ург* в імені *Аспург*. Ім’я *Аспарух* має свого значно ранішого попередника – ім’я *Аспург* у боспорського царя, який правив на зламі двох ер. Ім’я *Ісперіх-Аспарух-Аспург* семантично тотожне імені *Аларіх* у короля вестготів (IV ст.), в основі якого теж значення “всі” (англ. *all*, нім. *alle* “всі”) і яке тотожне імені *Ульріх* (про різні форми *rix* “цар” в і.-є. мовах див.: 15, 737, 750, 752). Отож відповідником болгарському імені *Ісперіх-Аспарух* є індійське воїнське ім’я *Вішварадж-Вішварай-Вішварой-Вішварао*. Де *vishva* й *іспа-аспа* та *радж* і *ріх* мають спільне походження й однакове значення.

Значеннєвий двійник імені *Вішварадж* – *Вішванатх* (*nath* “цар”). Його має індійський шахіст Вішванатхан Ананд, добре відомий болгарській спортивній громадськості. З божественних персонажів таке ім’я має Шіва, а з історичних – літературний критик XIV ст. з Ориси. Давньої *Одіси-Удіси-Удріси-Удри-Удрадеші* [5, 142-152]. Що відразу навіює на згадку *одрисів*, болгарську й українську *Одеси* й *Одіссея-Улісса*.

4. Деякі показові індійські

й українсько-слов’янські паралелі з *vishva*

В індійців дуже багато імен із *vishva*, надто на означення богів, що засвідчує його високий статус: *Вішвабгавана, Вішвадгара, Вішвадгарін, Вішваджіт, Вішваврікша, Вішварупа, Вішвагоптрі, Вішвахету, Вішванабга* – Вішну; *Вішвадгена, Вішвадгаріні, Вішвагандга, Вішвамбгарі, Вішвасаха, Вішва* – Земля; *Вішванатх, Вішвеша, Вішвешвара, Вішвакарака* – Шіва; *Вішвага, Вішваретас, Вішвасрідж, Вішвайоні* – Брахма; *Вішвамбгара, Вішвапаті* – Крішна. *Вішвакети* – Кама, *Вішвапа* – Сонце, *Вішвашрі* – Вогонь, *Вішвабгудж* – Індра, *Вішваваті* – Ганга [14, 498-501]. І *Вішвамїтра* – легендарний мудрець, вічний суперник іншого знаменитого мудреця – Васіштхи, що нащадки його, як мовлять давні джерела, носили “оселедець”. Давні болгари, як і заporожці та князь Святослав, носили пасмо волосся на голові. В “Іменнику” болгарські правителі – “князі з остриженими головами” [2, 35]. “Оселедці” мали й половецькі князі. Угорський ченець ще у XIII ст. пише про людність у Тмуторакані на Таманському півострові (історична Сіндика): “чоловіки тут голять голови... за винятком благородних, які на знак свого благородства над лівим вухом залишають пасмо волосся” [3, 160].

Вішвамїтру знає ще “Рігведа” – кшатрій від народження, він досяг статусу брахмана й став верховним жерцем (потім його змінив Васіштха) у ведійського царя Судаса. А прізвище *Судас* і твірне від нього *Сдасюк* і нині побутують в українців. Причому обидва сучасні носії цих прізвищ, відомі мені (журналіст і науковець), причетні саме до Індії. Вішвамїтра – й батько юної красуні-відлюдниці Шакунтали від русалки-апсарі Мени. Син Шакунтали *Бгарата* дав, вважає традиція, своє ім’я країні, відомій сьогодні світові як Індія. Сюжет про Шакунталу з “Махабгарати” переклав Павло Ріттер (1872-1939) – перший український санскритолог, основоположник української наукової індології. А драму “Шакунтала” санскритського поета Калідаси (V ст.), яка свого часу викликала в Європі фурор, переклав українською і 1929 р. видав у Харкові композитор, музикант і письменник Гнат Хоткевич. Він же на тему “Шакунтали” створив і 23 інструментальних та 7 вокальних творів. Є українські паралелі до реалій та персонажів “Шакунтали”: ім’я *Вішвамїтра* відбите в боспорських написах IV ст. до н.е., на Чернігівщині є річка й місто *Мена*, є українські прізвища *Шакун* і *Сакун* [4, 177-182].

Ім’я *Вішвамїтра* означає “Мітра світу”, “Сонце світу”, “Мир світу”, “Друг усіх” (*vishva+mitra* “сонце, друг, приятель, мир”) і тотожне слов’янському імені *Вишемир*. Мітра в індоіранській міфології – бог Сонця і Мирного договору (миру), іранська форма його імені *Міхр*, слов’янська – *Мир*, відбита в українських назвах *Миргород, Мирогоща, Миропіль, Миропілля, Житомир, Ушомир* та іменах *Володимир, Будимир, Драгомир, Любомир, Чудомир, Славомир* і *Мирослав, Радомир* і *Милорад* та ін. [5, 192-202].

Серед індійських імен на *Вішва* знаходимо *Вішвакаая* (*vishva+kaaya* “тіло”) – “Світотілий”, “Чие тіло – світ”, “Хто сам – світ”, яке може відповідати імені скіфського царя в ассирійських джерелах VII ст. до н.е. – *Ішпакай, Іспакай*. Жіночий варіант імені *Вішвакаая* (наголошене я) має в

індійській міфології богиня-воїтелька Дурґа, відома на теренах Давньої України ще в IV ст. до н.е., тоді ж, коли боспорські написи фіксують і ім'я *Вішвамїтра-Аспамїтхар*. Ім'я *Дурґадеві* мала тут дружина сіндського царя Гекатея, виходячи з меотського племені іксоматів. Інше ім'я Дурґи, дружини Шіви-Рудри – *Деві* “Богиня”, а Деві-Діва була Покровителькою і Захисницею Херсонеса Таврійського (літописний Корсунь, нинішній Севастополь). Численні “дівині” й “дівочи” назви по всій Україні (як і в Болгарії) пов'язані саме з нею. Інше її ім'я – *Мокоша* (санскр. *Махеші* “Велика богиня”), а Мокоша до прийняття християнства князем Володимиром була Захисницею і Матір'ю-Покровою Києва та інших міст руських [4, 89-94].

Утім, слід зважати, що існувало й давньоіран. *кай*, *кей* “цар-жрець”, яке дало назву давній династії бактрійських царів-кеїв – *Кеянїди* [5, 252-257] і яке відбилосся в імені полянського князя – *Кий* і назві *Київ* (пор. й *Києвець* на Дунаї). Тому ймовірно, що *кай* в *Ішпакай* – різновид того ж *кей* “цар”. Тоді ім'я скіфського царя *Ішпакай* – етимологічно-семантичний двійник імені *Ісперіх*: перші компоненти в них мають спільне походження й однакове значення, а другі – значеннєві двійники. Тому іранська форма імені *Ішпакай* – *Віспакай*, індійська – *Вішвакаві*. Іран. *кеу* та інд. *каві* тотожні, хоча з часом в індійців *каві* стало означати лише “поет”. Калідаса має високий епітет *Махакаві* “Великий поет”, яким означають і сучасних видатних поетів, наприклад, Рабіндраната Тагора.

Окрім *Аспамїтхар* і *Аспург*, боспорські написи згадують ще два імені з *Аспа* – *Аспак* і *Аспандан*, які теж пояснимі подібним чином. *Аспак* засвідчене в написах №1278 і №1279. Обидва написи на плитах з білого мармуру, обидва водночас знайдені в Недвиговці на Таманському півострові (колишній Сіндиці), обидва зараз в Ермітажі. На плитах вказані й дати, коли зроблено написи – відповідно 517 і 522 рр.б.е., тобто 220 і 225 рр.н.е. Обидва написи – список членів синоду, де дослідників дивує не те, що в обох списках синод очолює Хофразм, син Форґабака, а те, що через 5 років із попереднього складу синоду в новому списку лишилося тільки двоє осіб. І один із них саме *Госак*, *син Аспака*.

Напис №1278 починається так:

“У добрий час. Богові найвищому, прихильному, синод на чолі з богом найвищим і жерцем Хофразмом, сином Форґабака, і синагогом Радамофуртом, сином Трифона, і філагафом Деметрієм, сином Геракліда... і решта фіаситів... *Самбатіон*, *син Горґія*... *Госак*, *син Аспака*... *Самбатіон*, *син Атахея*... *Аспандан*, *син Лимана*...”

Список досить довгий, тож повністю його не наводимо. Він, як бачимо, містить цікаве поєднання імен батька й сина, важливих для нашої розмови – *Госак*, *син Аспака*. По-сучасному – *Госак Аспакович*. Про ім'я *Госак* вже писалося, воно споріднене з винятково важливим для української історії терміном *козак*, українським прізвиськом (у козаків й іменем) *Козак* та іменем половецького князя – *Кзак* або *Гзак* [4, 83-89]. Зв'язок із половцями тим прикметніший, що вони виявляють не тюркську, як досі вважалося, а індоарійську мовну приналежність і спорідненість з індійськими раджпутами. А половці

відіграли важливу роль у творенні Другої Болгарської держави, в утвердженні та відстоюванні самостійної болгарської церкви.

Ім'я *Аспак* Фасмер знову-таки зводить до іранського *аспа* “кінь”, а Абаєв знаходить йому й осетинський відповідник – *efsaе* “кобила” [7, 281]. Та оскільки, як ми бачили, ім'я *Вішвамїтра* боспорські написи дають як *Аспамїтхар*, то, цілком можливо, що й ім'я *Аспак* містить не *аспа* (санскр. *ashva*) “кінь”, а *віспа* “світ” (санскр. *vishva*). Тоді іранська форма його буде *Віспака*, а індійська *Вішвака*. І таке ім'я справді засвідчене в індійському іменнику, санскритська форма його – *Вішвака* (*vishva+ka*, суфікс), мовою хінді *Вішвака*. А означає воно “Всеосяжний”, “Всеохопний”, “Який має все на світі”. Саме таке ім'я мав у “Рігведі” мудрець, синові якого допомогли в біді двоє божеств – *Ашвіни*, в імені яких справді наявне *ashva* “кінь”. Тож ім'я *Вішвака* побутувало ще у ведах. Індійського ж імені *Ашвака* з *ashva* “кінь” не виявлено, як, утім, й іранського. Можливо, його й не існувало, а було лише індоіранське *Вішвака-Вішвак-Віспака*, яке при іномовній (грецькій) передачі прибрало відомої з боспорських написів форми *Аспак*. У такому разі боспорське *Аспак* – етимологічний двійник індійського *Вішвака-Вішвак* та іранського *Віспака*: у них спільне походження й однакове значення.

Показове у згаданому списку ім'я *Самбатіон*, яке перегукується з назвою *Самбатас*, що нею візантійський імператор та історик X ст. Костянтин Багрянородний у праці “Про управління імперією” означає Київ. Тут же бачимо й ім'я *Аспандан*, яке, за В.Абаєвим, означає “Стально-кінний” (*аспа* “кінь”+*андан* “сталь”), що дуже непереконливо. *Аспандан* може бути споріднене з інд. *Вішванандан* “Всевтішитель”, “Радість світу”. Таке ім'я в індійській міфології має син бога-творця Брахми, який уособлює в тризубі праве вістря і сам має імена *Вішвага*, *Вішвайоні*, *Вішваретас*, *Вішвасрїдх* тощо.

Напис №1279, датований 225 р.н.е., теж має низку цікавих імен, серед них уже нам знайомі *Госак*, *син Аспака* й *Аспандан*, *син Лимана*. А також гімнасіарх *Балодій*, *син Деметрія*, *Менофіл*, *син Мосха*, *Афіаг*, *син Балодія*, *Мадой*, *син Самбатіона*, *Набаз*, *син Кімвра*, *Оходіак*, *син Дула*... Останнє особливо цікаве, бо *Аспарух*, як і низка інших болгарських царів до і після нього, в “Іменнику болгарських князів” пов'язується з родом *Дуло*. Ім'я *Дуло* містить і напис №1287 під 541 р.б.е., тобто 244 р.н.е.

Напис цей на плиті з білого мармуру, знайдений на городищі Танаїс 1869 року, коли будували залізницю. Зараз в Ермітажі. Це теж синодальний список, він містить аж три ім'ясполучення, які належать рядовим членам його: *Дул*, *син Трифона*, *Фазій*, *син Дула* і...*даст*, *син Дула*. Тобто в III ст., ще до *Аспаруха*, ім'я *Дул* (у грецькій передачі *Дулос*) побутувало на Боспорі, причому належало воно, як свідчать написи, духовним особам.

Цікаве тут ім'я *Балодій*, що його мав гімнасіарх, у титулі якого бачимо *арх*, тотожне *ріх*. *Балодій* – різновид санскритського імені *Баладева* (хінді *Бальдев*) “Могутній бог”, його мав старший брат Крішні, землеробське божество, атрибут і зброя якого – рало, плуг. Через півтора тисячоліття це боспорське ім'я бачимо в запорозьких козаків як прізвища *Болудей* і *Білдей*;

до них додаються і сучасні українські прізвища *Більдей, Бельдій, Більдій, Білдієнко* [4, 106-125].

Багато імен із *vishva* первісно були термінами, які означували племінних вождів або ватажків, а потім стали високостатусними іменами. Це вже згадуване *Вішварадж* і його різновиди *Вішварая, Вішварай, Вішварой, Вішварао*, походженням і значенням тотожні імені *Ісперіх-Есперіх*. А ще *Вішвапа (vishva+pa), Вішвапала (vishva+pala), Вішвапалак (vishva+palak)* “Захисник світу”, “Цар світу”, “Всеохранитель”. Усе це – інші імена різних божеств – Сонця, Місяця, Вогню-Агні, Вішну.

Санскр. *pa, pala, palak* означають “захисник, воїн, цар”, вони сходять до і.-є. основи *pa* “охороняти, захищати, берегти”. *Pa* наявне в індійському воїнському імені *Махіра* “Захисник землі”, яке тотожне українському козацькому прізвищу *Мазела* і наявне в козацьких прізвищах *Розтропа, Розтрипа* й сучасному *Розтропович* (санскр. *rastra-pa* “захисник краю, країни”). А *pala* відбите в етнонімах *пали* (скіфське плем'я) й *поляни*, в українських прізвищах *Гупал, Гупало, Гупалюк, Гупаленко*, назвах *Гупали, Гупалівка та Гупалівщина* і назві озера *Гопло* в Польщі (санскр. *go* “корови-бики, худоба”+*pala* “воїн, захисник”, досл. “охоронець худоби, пастух”). *Гопал* і *Гопала* – одне з найпоширеніших імен Крішни, інші імена якого і його старшого брата Баладеви рясно відбиті в сучасних українських прізвищах і назвах.

Palak в імені *Вішвапалак* тотожне слов'янському полк у воїнських іменах *Святополк* (чеське *Сватоплук*), *Ярополк* і відбите у воїнських термінах *полк, полковник, полководець* та етнонімі *поляки*. *Вішвапалак* відповідає українському *Всепопк, Вишепопк* (пор. *Всеслав-Вишеслав-Вишеслава, Всеволод*) – “Всеохранитель”. І *Вішвапалак*, і *Святополк-Сватоплук* означають “Захисник світу”, “Оборонець землі” або “Правитель”, “Король”, “Цар”, отже, й “Князь”, “Хан”, “Гетьман”. Ім'я *Святополк* – значеннєвий двійник імені *Вішвапалак*, отже, й імен *Вішвапа* та *Вішвапала*, бо *Свят* і означає “світ” (польське *swiat* “світ”). Компонент *palak* відбитий у назві пізньоскіфської столиці в Криму – *Палакій*, яка, отже, означає “Воїнь”, “Княжмісто”, і в імені скіфського царя – *Палак*, який цю столицю заснував. Сюди ж стає означення сторожового пса *Полкан*, тобто “Охоронець”.

З ними споріднене *Вішвапаті* “Владика світу”, “Всеволод” (*vishva+pati* “владика, батько”). Це ще одне ім'я Вішну-Крішни, яких “Влескнига” знає як *Вишень-Вишній-Всевишній* і *Кришень*. Санскр. *pati* має ту ж основу *pa*, що й *pa, pala* й *palak*, тільки доточену суфіксом *ti*, який творить віддієслівні іменники. Тобто *pati* означає “той, що захищає, боронить, оберігає” (рос. “защитающий”), або те саме “захисник, оборонець”. Санскр. *pati* споріднене з литов. *pats*, рос. *батьа* та укр. *батько*. Як *pit*, а в іранських та вірменській мовах як *pet*, воно відбите в іменах скіфських царів – *Ар'япіт, Сколопіт* і *Спаргапіт*, тотожних санскритським царським іменам *Ар'япаті* “Владика аріїв”, *Кулапаті* “Владика роду” й *Сваргапаті* “Владика сваргі-неба”, тобто Індра.

Серед імен на *Вішва* засвідчене й *Вішвага* (хінді *Vishvag*) з *vishva+ga* “іти, походити”, яке тлумачать “Присутній в усьому”, “Всюдисущий”, “Повсюдний”. Схоже, елемент *ga* у ньому той

самий, що і в імені болгарського царя *Котрага* (*Котраг*), етнонімі *котраги (кутригури)* й імені київської княгині-болгарки *Ольга*. Це ж *ga* бачимо в поширеному українському прізвищі *Кулага*, яке мали, зокрема, і козацькі ватажки. Воно виявляється значеннєвим двійником імені *Котрага*, бо в санскриті *kula* й *gotra* майже синоніми й означають “родина, рід, плем'я”. Санскр. *gotra* первісно означало “стійбище корів”, “коровник”, “кошара” (*go+tra*), з якого постало *отара*, а тоді й “родина, рід” [8, 196]. Укр. *кошара* теж має індійський відповідник – санскр. *goshala*, де *go, gu* “корови-бики, худоба”, *shala* “приміщення” (пор. укр. *зала*, франц. *шале*, англ. *холл* тощо). У раджутив – індійських “козаків”, мовно й етнічно споріднених із половцями і печенігами, *kula* й *gotra* відігравали виняткову роль [11, 33-36]. Отже, слід гадати, і в скіфів та половців.

Санскр. *kula* тотожне *kola* в скіфському імені *Колаксай* та етнонімі *сколоти*. У такому разі імена *Кулага* й *Котрага-Готрага* означають “Який походить з роду”, “Який має рід”. Тобто “Родовитий”, “Благородний”, “Шляхетний”, “Знатний”. Іранський відповідник індійському *kula* й скіфському *kola* буде *hel, hil*, які мають і форми *el, il*, наприклад, у сучасних іменах *Ельдар* “Опора роду”, *Ельвір* “Герой роду” й *Ельвіра* “Героїня роду”, *Ельбан* “Захисник роду” тощо [5, 58-65]. Наведені імена вважаються нібито тюркськими, хоча насправді вони – іранські. Індійські відповідники їм: санскр. *Куладгара* (хінді *Кульдгар*), *Кулавіра* (хінді *Кульвір*) й *Кулапана* (хінді *Кульпан*). Тобто в іранців індійсько-українське *Kulaga-Кулага* матиме форму *Helga-Hilga, Elga-Ilga*, тобто *Хельга-Хільга, Ельга-Ільга*. Звідки й *Ольга* із тим же значенням “Родовита”, “Знатна”. Сюди ж і чоловічий варіант імені – *Олег*. З чого випливає, що *Олег* і *Ольга* – слов'янська видозміна імен, які в іранців мають форму *Helg-Helga*, у скіфів *Kolaga*, в індійців *Kulaga-Kulag-Kulga-Kulg*. Саме скіфському й індійському варіантам імені точно відповідає козацьке й сучасне українське прізвище *Кулага*.

Щодо *бан* в іранському імені *Ельбан*, то у “Влес-книзі” *бан* – “князь”, а в сербському фольклорі згадується *бан Олег*, тобто *князь Олег*. Іранському *бан* відповідають індійське, українське, польське й чеське *rap*, які містять ту ж і.-є. основу *pa* “захищати, охороняти, берегти” + суфікс діяча *-p*. Тож і *rap* означає “захисник, воїн, князь”, воно наявне в укр. *Степан*, польськ. *Щепан*, болг. *Стефан*, ісп. *Естебан*, інд. *Стахпан*, де санскр. *stha* – “місце, місцевість, край, країна”, а *rap* “захисник”. Ці імена двоосновні, як і годиться для воїнських, царських і взагалі соціально значимих імен. І означають вони “Захисник краю”, “Оборонець країни”, “Цар”, а не “Вінок”, як їх тлумачать із грецької [6, 322-328].

Ім'я *Вішвага* мали в індійській міфології богтворець Брахма й Пурніман, брат легендарного ведійського мудреця Каш'япи, дружиною якого вважається Дану, богиня первозданних вод і мати асурів, тотожна українській Дані – імена обох відбиті в назвах 5 найбільших європейських річок: *Дон, Донець, Дунай, Дністер, Дніпро*. Матір Пурнімана звали *Кала* “Час” (від *час* – і частина, частка), *Kala* відбите в індійському чоловічому імені *Kalendu*, споріднене з українським прізвищем *Коляда*, термінами *календи* й *календар* “часодержець” (*kala, kalan* “час”+*dhar*

“-держець”). *Календу* (*kala+indu* “місяць”) означає “Серп Місяця”, “Молодий Місяць”, “Півмісяць”, досл. “Частинка місяця”. А повний Місяць – *Пуренду* (*purna* “повний”+*indu* “місяць”). А в індійців є і таке чоловіче ім'я [14, 183, 322].

5. Інші індійські імена з *vishva*

“все, земля, світ” у проєкції на Україну

Оскільки чоловічих і жіночих імен із *vishva* “світ” в індійському іменнику добрих півсотні, стисло прокоментуємо найбільш цікаві з них, причетні до України.

Вішвавід (*vishva+vid* “знавець”) – “Світознавець”, “Світовід”. Можливо, саме таке справжнє значення імені слов'янського божества – *Світовид*, зазвичай тлумаченого як “Світловид”, “Білобог”. Втім, *Світовид* може означати й “Усевидець”, “Всебачний”, бо є індійські імена саме з таким значенням (*Вішвадріш*, *Вішвадгрішта*).

Синонім до *Вішвавід* – *Вішваведі*. І *vid*, і *vedī* споріднені з укр. *відати* “знати”, тож *Вішвавід* відповідає українському *Всевід* (пор. казкове *Дідо Всевідо*). У “Махабгараті” *Вішваведі* звався радник царя Шаури, а *Шаури*, інакше *Шаурій*, *Шаврій*, споріднене зі скіфським царським іменем *Савлій* (у грецькій передачі). Ім'я *Шаури-Шаврі* означає “Нащадок Шури”, “Шурин”, а цар Шура – предок Крішні й Баладеви, імена яких відбиті в українських прізвищах і назвах. *Шура* означає “Герой”, “Богатир”, тож *Шаури-Шаврі* означає не тільки “Нащадок Шури”, а й “Геройський”, “Доблесний”.

Сучасні індійці мають прізвища *Двіведі*, *Триведі* й *Чатурведі*, які означають “Який знає дві, три або чотири веди”. Прикметно, що термін *тривіди* “три веди” знає “Влес-книга” (IX ст.), як знає вона й божества *Вишень* і *Кришень*, тобто Вішну й Крішну, й інші індійські реалії. Що незаперечно засвідчує – давні українці знали веди. Водночас цей термін і часовий індикатор, бо показує, що “Влес-книга” знає дуже давні часи, коли шанувалися лише три веди – “Рігведа”, “Самаведа” і “Яджурведа”. Бо четверта, “Атхарваведа”, додалася пізніше. Отож “Влес-книга” містить подієві пласти, що сягають іще ведійсько-кімерійсько-трипільських часів [6а, 164-166].

Вішвагарбга (*vishva+garbha* “зародок, плід”) – “Плід світу”, “Зародок усього”. Ім'я сина царя Райвати. Райвата – син царя Ревати, а Ревата – батько Реваті, дружини Баладеви, старшого брата Крішні. Реваті також – 27-ме сузір'я Місячного неба, ім'я *Реваті* означає “Руда корова”. Предок їх усіх – цар *Рева*, а в запорозьких козаків і сучасних українців понад 40 різновидів прізвищ на *Рев* [4, 259-267]. Санскр. *reva*, *revat*, *revati*, *raivata* сходять до санскр. *rayī* “багатство”, тож ці терміни означають “наділювач багатством”, тобто “цар, правитель”. Бо основна функція племінного ватажка, вождя, князя, царя – забезпечувати добробут і процвітання свого племені.

Райвата – й ім'я Шиви, *Райватака* – гора в Гуджараті, який у давнину називався *Гуджараштра* “Країна гуджарів”. Етнонім *гуджари* (з *гурджари*), звідки й *Гуджарат*, може бути споріднений з етнонімом *хазари*. Нині сусідній із Гуджаратом штат зветься *Махараштра* “Велика країна”. А ім'я *Раштрахан* мав хазарський полководець, який у VII ст. воював з арабами в Закавказзі. Прізвище *Розтрухан* через 1000 років

засвідчене в запорозьких козаків, як і прізвища *Розтропа*, *Розтрипа* (*rashtra* “країна”+*pa* “захисник”).

Гуджарат займає приморські низини на північно-західному узбережжі Індії, захищені зі сходу й північного сходу горами, та півострів Катхіявар (давня країна *Сураштра*) й Кач. На заході він межує з Раджастаном, країною раджпутів. За часів “Махабгарати” в Сураштрі правили ядави, плем'я Крішні й Баладеви, з Сураштри походила царівна Реваті, дружина Баладеви. Семантичний двійник назви *Сураштра* (“Прекрасна країна”, “Чудова держава”) – *Сурадж'я*, з якою перегукується літописне *Сурож* (нині *Судак* у Криму). У тому ж Криму є річка *Кача*, селище *Кача*, ущелина *Качикален* і долина *Качинська* [9, 243]. Цікаве й те, що у XVIII ст. великим візирем у Гуджараті був український козак на Оттоманській службі Яків Малик.

Санскр. *garbha* означає “зародок, плід”, що спонукає гадати: інд. *garbha* й укр. *горб*, *пагорб* – споріднені слова. Санскр. *garbha* нібито не має значень *горб* чи *пагорб*, зате укр. *горбата* може означати *вагітна*, що споріднене з санскр. *garbhata* “вагітність”. В українському селі про вагітну жінку й нині іноді кажуть: *вона вже горбата ходить*. Це засвідчує спільність уявлень в українців та індійців, пов'язаних із цими термінами.

Вішвагоптрі (*vishva+goptri* “захисник, воїн”) – “Захисник усіх”, “Оборонець світу”. Ім'я Вішну, Шиви та Індри. Інша форма слова *goptri* – *gora*, *gopta*, *goptar*, відбиті в українських прізвищах *Гопа*, *Гопа*, *Гупал*, *Гупало*, *Гупаленко*, в назвах *Гупали*, *Гупалівка*, *Гупалівщина* й прізвищах *Хопта*, *Хобтя*, *Гоптар* тощо [4, 205-229].

Вішвадгена (*vishva+dhena* “корова”) ж. – “Корова світу”, “Вседійна”. Інша назва Землі. Санскр. *dhena* “корова” утворене від дієслівної основи *dhe* “пити, ссати”, одна з видових форм якого – *dhayati*, споріднена з укр. *доїти*. Сюди ж і дієслівна основа *duh*, споріднена з укр. *доїтися*, звідки й *дійна* (корова). З неї утворене санскр. *duhitar* “дочка”, досл. “та, що дає молоко”. Санскр. *duhita-matar* “дочка й мати”, *dhenu* “молоко”, “корова” і “земля”, *dhenuka* “племінна корова” [8, 281, 308]. Тому земля водночас і корова, вони – матері, годувальниці людства. На означення землі є низка назв, похідних від *доїтися*, *давати молоко* у значенні *дарувати земні блага*. Із коровою Замунь, тобто з Коровою-Землею “Влес-книга” пов'язує походження коровичів-кравенців-українців, значення “Земля” містять назви *Партенос*, *Парфенон* і *Полтава* [6а, 165-166; 6б, 155-156].

Вішвадгрішта, **Вішвадріш** (*vishva+drish* “видець”) – “Усевидець”, “Світовидець”. Санскр. *dhrishhta* споріднене з укр. *зрити* “бачити”, *зримий* “видимий” (рос. *зритель*, *зрение*, *обзор*, *надзор*). *Дарсан*, назва пагорба в центрі Ялти, де й зараз є оглядовий майданчик, з якого видно все місто, споріднене з санскр. *darshan* “огляд, бачення” (рос. *обозрение*), від дієслівної основи *darsh* // *drish* “бачити, зрити, споглядати”. Одна з видових форм цієї основи – *pashyati* (*паш'яті*), споріднена з укр. *бачити* [8, 261].

Вішваджіт (*vishva+jit* “звитяжець, переможець”) – “Всезвитяжний”, “Переможець світу”. Таке ім'я, зокрема, мали син Брихаспаті (наставник богів), цар-ядава з династії Яяті, асура, який недовго правив світом, і данава.

Тут маємо низку цікавих особливостей. Інша назва ядавів – *данави*, ядави тотожні літописним ятвягам, які теж мають другу назву *дайнови*. Родоначалник ядавів – *Яду*, найстарший син царя Яяті, а *Яду*, в свою чергу, брат Пуру, родоначалника пауравів. Назва *паурави* виявляє спорідненість із назвами *половці* й *поляни*. *Яду* й *Пуру* брати по батькові, матері в них різні: у *Яду* – брахманка, у *Пуру* – кшатрійка, тому престол і дістався *Пуру*. Ім'я *Вішваджіт* мав і асур, який деякий час правив світом, а мати асурів – *Дану*, за якою і ядави-ятвяги мають назву *данави-дайнови* [5, 51-57]. Тобто ядави-ятвяги-данави-дайнови – асурської природи, пов'язані з первісними водами, що їх уособлює *Дану* – “Ріка”, “Потік”, тотожна нашому *Дана*. Вони символізують перший етап світотворення, коли існували лише первозданні води, неупорядкований світ (*хаос*). Перемога Індри над головним асуром, змієм *Врітрою*, який затримував ці первісні води, символізує другий етап світотворення, коли з вивільнених вод творився організований, налагоджений світ (*космос*). Тому асури вважаються старшими братами богів-девів, а *Баладева* – старший брат *Крішни*. Він відноситься до асурів, уособлює матриархат і в “*Махабгараті*”, як і ядави, виступає на боці кауравів-асурів. *Пандави*, їхні супротивники, сприймаються як боги-деви, що уособлюють нову формацію – патриархат. Старшинство *Баладеви* над *Крішною* означає і первісність землеробства, бо атрибут його – рало, плуг, він землеробське божество. А *Крішна* – воїнське й пастушницьке божество.

Вішвадіпа (*vishva+dipa* “світильник”) – “Світильник світу”. Санскр. *dipa*, *dipak* “світильник” – від дієслівної основи *dip* “світити, сяяти, горіти”, з ними споріднені українське прізвище *Диптан* та одне з імен боспорського царя *Тіберія Юлія Дуптуна* (IV ст.). Санскр. *dipta* “випромінюваний (про світло)”, *diptan* “випромінювач (світла)”, “світильник”. Українська семантична паралель до індійських чоловічих імен *Діпа*, *Діпак*, *Диптан* – прізвище *Каганець*, наприклад, у видавця-редактора журналу “*Перехід-IV*”, автора книжки “*Арійський стандарт*”.

Вішвакарман (*vishva+karman* “робитель, творитель”) – “Всетворитель”, “Усеробник”. Епітет Сонця, а також ім'я божественного майстра-теслі, що виготовляв для богів зброю і колісниці. Вважається сином бога-творця *Брахми*. У “*Рігведі*” ототожнюється з *Праджапаті* – творцем усього живого, в пізнішій міфології – з *Тваштаром* (у “*Влес-книзі*” *Твастир*). Тож давні українці знали *Твастира-Вішвакарман*, відомого ще “*Рігведі*”.

Інше ім'я *Вішвакармана* – *Такшака* “Тесля”, досл. “Тесак, Тесун” (від основи *taksh* “тесати”, “стругати”, “різати”). Ім'я *Такшака* мають міфічні й епічні персонажі, зокрема, бенгальське божество дощу й син *Лакшмана* та *Урмілі* [14, 433]. *Урміла* – сестра *Сіті*, а *Лакшман* – брат *Рами*, героя “*Рамаяні*”. Ім'я *Лакшман* знаходить латиську паралель в імені *Лайман* (як і *Лакшмі* = *Лайма*). *Урміла* перегукується зі слов'янським жіночим іменем *Уміла*, яке мала мати *Рюрика*, середульша дочка князя *Гостомисла*, що на ньому урвалася князівська династія в Новгороді. Через що *Рюрика* й запросили на князювання.

Ім'я *Такшака* засвідчене і в Давній Україні, у скіфів: про скіфського воєначальника й царя

Таксакіса пише *Геродот* у V ст. до н.е. *В.Абаев* пояснює це ім'я *tak+saka* “прудкий олень”, бо в осетинській мові *teh* нібито “швидкий”, а *sag* “олень” [7, 305]. Насправді ж його значення пов'язане з божественним ремеслом – теслярством і покровителем цього ремесла – *Вішвакарманом-Тваштаром-Такшаком*.

Вішвакрішті (*vishva+krishti* “землероби, селяни”) – “Всеселянський”, “Всенародний”, “Вселюдський”. Санскр. *krishti* утворене від основи *krish-karsh* “орати, обробляти землю” (санскр. *karshaka*, *krishaka* “орач”, *karshin*, *krishin* “селянин”). Рос. *крестьяне*, яке іноді хибно пов'язують з *христиане*, споріднене саме з *krishti*. Певно, й ім'я *Крішна* первісно пов'язувалося з основою *krish*, а потім переосмислилося й стало означати “Чорний”. Та й *Баладева*, старший брат *Крішни* – землеробське божество, атрибут і зброя його – плуг. Обое вони невіддільні один від одного, уособлюють протилежні категорії, а водночас і нерозривну єдність, цілокупність все-світу. Обом властива синьо-жовта символіка: якщо *Крішна* синюватощірий і має жовте вбрання, то *Баладева* – золотавощірий і має сине вбрання. Покровитель землеробського стану – *Вішну*, а колір стану, за давньоіндійською барвною класифікацією, жовтий (жерців-брахманів – білий, воїнів-кшатріїв – червоний, залежних обшчинників-шудрів – чорний).

Вішванара (*vishva+nara* “чоловік, муж, герой”) – “Муж світу”, “Всегерой”. Таке ім'я мав батько бога *Агні-Вогню* і цар, батько *Гріхapatі*. Санскр. *grihapati* означає Сонце й *Агні*, а означає “господар дому”, “домохазяїн” (*pati* = укр. *батько*). Синонім його – *grihastha*, яке через різновиди *gehastha-gehasta* прибрало в українській мові форми *ґазда* (укр. *ґаздиня* “господиня” = інд. *grihasthini-gehastini*). Жіночий варіант імені *Вішванара* означає *Савітрі*, символ подружньої вірності в індійців, яка, за міфом, ціною половини свого життя оживила померлого чоловіка.

Таким чином, маємо наочний перегук епох і народів: у Давній Україні народився, отримав ім'я, жив-князував, а потім повів свій народ на Балкани майбутній болгарський цар *Аспарух*, щоб заснувати там Перше Болгарське царство. А через тринадцять років, у XXI столітті, вже сучасна Україна спробувала пояснити, що насправді означає ім'я її видатного сина.

Сина України і сина Болгарії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Корпус боспорских надписей. – М.-Л., 1965.
2. *Москов М.* Именник на българските ханове (ново тълкуване). – София, 1988.
3. *Наливайко, Сергій.* До перегляду питання про походження й етнічну історію гуннів та болгарів // *Українознавство*, 2005, №1.
4. *Наливайко, Степан.* Індодарійські таємниці України. – К., 2004.
5. *Наливайко, Степан.* Таємниці розкриває санскрит. – К., 2000.
6. *Наливайко, Степан.* *Пан і пані*: наш високий предківський спадок // *Українознавство*, 2004, №3-4.
- ба. *Наливайко, Степан.* Етногенеза українців за “*Влес-книгою*” // *Українознавство*, 2005, №2.

6b. *Наливайко, Степан. Назва Полтава за "Рігведою" і "Махабгаратою" // Українознавство, 2005, №1.*

7. *Основы иранского языкознания: древнеиранские языки. – М., 1979.*

8. *Санскритско-русский словарь. – М., 1978.*

9. *Словник гідронімів України. – К., 1979.*

10. *Трубачев О.Н. Indoarica в Северном Причерноморье. – М., 1999.*

11. *Успенская Е.Н. Раджпуты. Рыцари средневековой Индии. – М., 2000.*

12. *Чичуров И.С. Византийские исторические сочинения. – М., 1980.*

13. *Bouzek J., Hosek R. Anticke Cernomori. – Praha, 1978.*

14. *Gandhi, Maneka. Hindu Names. – New Delhi, 1993.*

15. *The Oxford Dictionary of English Etymology. – New York, 1985.*